

فرآیند تعیین متن معیار حدیث با تکیه بر حکمت هفتم از غرائب نهج البلاغه

محمد جواد احمدی دستجردی^{الف}

^{الف} مدرس سطح عالی حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران؛ nayeb14@gmail.com

چکیده	واژگان کلیدی
بی‌توجهی به اصالت متن از آسیب‌های فهم حدیث است. قبل از شروع فرآیند فهم حدیث، دستیابی به متن صحیح از روایت منتخب لازم است. اهمیت این مسأله در مواردی که نسخه‌بدل‌هایی در یک متن وجود دارد و به تفاوت در معنا می‌انجامد، نمود بیشتری پیدا می‌کند. حکمت هفتم از غرائب نهج البلاغه، نمونه‌ای از این احادیث است. در این حکمت دو واژه «یُعْزِيهِ» و «أَعْدَبُوا» با تفاوت‌هایی در لفظ نقل شده که هرکدام ظرافت‌های معنایی خود را دارد. تحقیق پیش‌رو با تکیه بر این حکمت، فرآیند تعیین متن معیار و تقویم النص را ارائه می‌دهد و به دنبال پاسخ به این سؤال است که «برای انتخاب متن معیار حکمت هفتم از غرائب چه فرآیندی را باید پیمود؟»، و با روش کتابخانه‌ای و بررسی نسخه‌های مختلف نهج البلاغه (اعم از الکترونیکی، چاپی و خطی)، دیگر منابع حدیثی و کتاب‌های لغت، این فرآیند را به صورت تطبیقی ارائه کرده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که عبارت اصح در این حدیث به صورت «أَنَّهُ شَبَّحَ جَيْشًا يُعْزِيهِ فَقَالَ أَعْدَبُوا عَنِ النِّسَاءِ مَا اسْتَطَعْتُمْ» است.	مشکل الحدیث، تقویم النص، غریب الحدیث، شرح نهج البلاغه، أعذبوا عن النساء. تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷ مقاله علمی پژوهشی

* نویسنده مسئول.

آدرس پست الکترونیک: nayeb14@gmail.com

مقدمه

در پرتو کلام وحی و آموزه‌های ائمه معصومین علیهم‌السلام، مسیر سعادت و رستگاری بشر ترسیم شده است. در این میان، احادیث به عنوان سخنان گهربار معصومان علیهم‌السلام، نقشی اساسی در فهم دین و هدایت انسان‌ها ایفا می‌کنند؛ اما فهم دقیق و صحیح احادیث، چالشی همیشگی در برابر جویندگان حقیقت بوده است. یکی از مهم‌ترین موانع در این مسیر، دستیابی به متن صحیح حدیث است؛ چراکه روایات در طول تاریخ به دلایل مختلف با آسیب‌هایی چون تصحیف، سقط، زیادت و ... گرفتار آمده‌اند. بی‌توجهی به این مطلب، سبب بروز خطا در استنباط‌ها و انتساب آموزه‌های ناصحیح یا غیردقیق به دین می‌شود.

بنابراین، اطمینان نسبی به حدیث و دستیابی به متن اصلی از پیش‌نیازهای فهم حدیث بوده که بررسی آن برای هر پژوهشگر حدیثی ضروری است. برای دستیابی به این مهم، لازم است نسخه‌های موجود از متن مورد نظر جمع‌آوری، سنجیده و فهم شود.^۱ کنار هم قرار دادن روایات و مقابله آنها، تفاوت بین متون همسان را آشکار می‌سازد. متونی که اگر هریک به تنهایی دیده شود، ممکن است معنایی صحیح داشته باشد یا با تأویل مقبول، معنایی صحیح بیابد؛ لکن چند گزارش از یک متن، همراه با وحدت راوی و معصوم علیه‌السلام اقتضا می‌کند که یک گزارش، برگزیده و مابقی آسیب‌دیده تلقی شوند.^۲ بدین منظور لازم است چاپ‌های مختلف کتاب، نسخه‌های خطی و منابع دیگری که متن منتخب را نقل کرده‌اند، بررسی شود. گاه در منابع معتبر غیرحدیثی، متن منتخب وجود دارد که بررسی این متون در به‌دست آوردن متن صحیح یا اصح کمک شایانی می‌کند. کتاب‌های لغت نمونه‌ای از این دست منابع است که گاه برای توضیح و تبیین معنای واژه، شواهدی از روایات نقل کرده‌اند.

حکمت هفتم از غرائب نهج‌البلاغه، نمونه‌ای از احادیثی است که با وجود ظرافت‌های معنایی، در دو واژه کلیدی «یُغزیه» و «أعدبوا» با اختلاف نسخه روبروست. این اختلاف، در فهم مراد دقیق حضرت امیرمؤمنان علیه‌السلام خلل ایجاد می‌کند.

تحقیق حاضر با یافتن عبارت اصح در این حدیث، گامی در جهت فهم دقیق‌تر کلام معصوم علیه‌السلام برداشته است. در این پژوهش، با روش کتابخانه‌ای و بررسی تطبیقی نسخه‌های مختلف نهج‌البلاغه (اعم از چاپی،

۱. ر.ک: درسنامه فقه‌الحدیث، ص ۷۴.

۲. منطق فهم حدیث، ص ۱۸۲.

الکترونیکی و خطی)، منابع حدیثی و کتاب‌های لغت، تلاش شده است تا به این پرسش پاسخ داده شود که «برای انتخاب متن معیار حکمت هفتم از غرائب چه فرآیندی را باید پیمود؟».

اهمیت این تحقیق در آن است که با تصحیح متن حدیث، گامی در جهت فهم دقیق‌تر و صحیح‌تر کلام معصوم علیه السلام برداشته و زمینه را برای تفسیر و استنباط صحیح از آن فراهم می‌کند.

در ادامه، با استفاده از مبانی فهم حدیث، به بررسی تفصیلی روایت منتخب و ارائه یافته‌های تحقیق خواهیم پرداخت.

الف. انتخاب متن

دسترسی به متون حدیثی با پیشرفت تکنولوژی و ظهور نرم‌افزارهای علوم اسلامی آسان‌تر شده است. در این میان، نرم‌افزار جامع‌الاحادیث ۳/۵ نور به دلیل جامعیت و دسترسی آسان، به یکی از مراجع اصلی حدیث‌پژوهان تبدیل شده است. هرچند این نرم‌افزار نقشی مهم در تسهیل دسترسی به متون حدیثی ایفا می‌کند، با این حال، لازم است در استفاده از این نرم‌افزار دقت‌های لازم را به سبب اشتباهاتی که در آن وجود دارد، مبذول داشت. یکی از نسخه‌های ارائه شده در این نرم‌افزار، نسخه تصحیح‌شده از کتاب شریف نهج‌البلاغه توسط دکتر صبحی صالح است که توسط انتشارات هجرت در شهر مقدس قم به سال ۱۴۱۴ ق انتشار یافت. ضبط حکمت هفتم غرائب در این نسخه به این صورت است:

أَنَّهُ شَيَّعَ جَيْشًا [يُعْزِيهِ] بَعْرِيَّةً فَقَالَ أَعْزُبُوا [أَعْرُبُوا] عَنِ النَّسَاءِ مَا اسْتَطَعْتُمْ.^۱

آشنایی با روش و سبک نگارش کتاب، کمک شایانی به فهم متن می‌کند و بر هر حدیث‌پژوهی لازم است قبل از انتخاب متن، روش و سبک نگارنده و محقق کتاب را در منبع منتخب درک کند؛ نرم‌افزار جامع‌الاحادیث برای نشان‌دادن نسخه‌بدل‌ها در بعضی کتاب‌ها مثل نهج‌البلاغه از علامت قلاب [ ] بهره برده است. با این اوصاف برای حکمت مذکور دو نسخه بدل ارائه کرده است: ۱. يُعْزِيهِ / بَعْرِيَّةً: یکبار به صورت فعلی از باب افعال و یکبار به صورت اسمی که مجرور به جر «باء» است. ۲. أَعْزِبُوا / أَعْرُبُوا: که به صورت فعل امر ثلاثی مزید باب افعال از ریشه «عذب» و فعل امر ثلاثی مجرد از ریشه «عزب» ثبت شده است. تشخیص عبارت صحیح یا اصح این نسخه‌بدل‌ها می‌تواند یاری‌گر مخاطب حدیث‌پژوه در فهم صحیح یا نزدیک‌تر به مراد جدی معصوم علیه السلام باشد.

۱. نهج‌البلاغه، ص ۵۱۹، غرائب ح ۷.

ب. بررسی لغوی مفردات

همانطور که درک درست متون، مستلزم فهم دقیق مفردات و ترکیبات آنهاست، یکی از راه‌های تشخیص و انتخاب واژه صحیح، بررسی لغوی واژگان و نسخه‌بدل‌ها و تطبیق معنای آنها با عبارت مورد نظر است. برای انتخاب متن صحیح در حکمت هفتم از غرائب نهج البلاغه، بررسی و تحلیل لغوی واژه‌های «يُغْزِيهِ»، «بِعْزِيَّةٍ»، «اعزبوا»، «أعذبوا» لازم است.

علاوه بر مفردات ذکر شده، بررسی سایر واژگان موجود در عبارت نیز یافتن موارد احتمالی تصحیف ضروری است. در این عبارت، احتمال دگرگونی حرف جر «من» به «عن» وجود دارد که برای فهم معنای صحیح و انتخاب متن درست یا اصح، بررسی آن نیز فوایدی در بر دارد؛ چراکه در زبان عربی، قواعد و محدودیت‌هایی برای کاربرد حروف جر وجود دارد و هر حرف جزئی برای هر واژه‌ای قابل استفاده نیست.

۱. تحلیل و بررسی واژگان «يُغْزِيهِ» و «بِعْزِيَّةٍ»

واژگان «يُغْزِيهِ» و «بِعْزِيَّةٍ» در عبارت منتخب، نیازمند بررسی و تحلیل لغوی هستند. این دو واژه می‌توانند از دو ریشه «غزی» یا «غزو» مشتق شده باشند.

بررسی لغوی نشان می‌دهد که لغت‌شناسان واژه‌ای با ریشه «غزی» معرفی نکرده‌اند؛ بنابراین، ریشه کلمه مورد بررسی، «غزو» است.

«غزو» در اصل به معنای اراده و طلب چیزی است.^۱ غَزَاهُ وَ غَازَهُ غَرْوًا وَ غَوْزًا: قصد او کرد. غَزَا، يَغْزُوا، غَرْوًا: برای جنگ بیرون رفت.^۲

اگر این واژه در روایت به صورت مصدری به کار رفته باشد، باید به یکی از دو صورت زیر ضبط گردد: «بِعْزُوَّةٍ» یا «بِعْزِيَّةٍ» که نام محل و قبیله‌ای^۳ بزرگ در جزیره العرب، عراق و شام است.^۴

در حال، وجه «بِعْزِيَّةٍ» وجهی نادرست است و ضبط صبحی صالح صحیح نیست زیرا معنایی برای آن یافت نشد، و دلیلی نیز برای تبدیل «و» به «ی» وجود ندارد که واژه واجد معنا شود. نکته قابل توجه دیگر در این واژه اینکه فقط صبحی صالح این وجه را برگزیده است.

۱. معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۲۳.

۲. تهذیب اللغة، ج ۸، ص ۱۵۰.

۳. مفردات راغب، ج ۲، ص ۶۹۶.

۴. الصحاح، ج ۶، ص ۲۴۴۶.

۵. مجلة «العرب»، تحقیق نسب قبیله غزیه؛ الاحیوی، راشد بن حمدان؛ شماره ۳۷، ربیع الاول و ربیع الثانی ۱۴۲۳.

بنابراین، اگر ضبط واژه را به صورت فعلی (يُغْزِيهِ) صحیح بدانیم معنای عبارت چنین می‌شود: حضرت ﷺ خطاب به لشکری که برای او رهسپار جنگ بودند فرمود: «...»

و اگر اسم مکان و قبیله «غَزِيَّة» باشد یعنی حضرت ﷺ به سپاهی که در منطقه «غزیه» آنان را بدرقه جنگ می‌کرد این توصیه را فرمود. اثبات این احتمال نیازمند بررسی‌های تاریخی است.^۱ با بررسی اجمالی صورت گرفته در این باره، مستندی بر این احتمال یافت نشد و ضبط «یغزیه» صحیح است.^۲

۲. تحلیل و بررسی واژگان «أعذبوا» و «أعزبوا»

برای تشخیص واژه صحیح از میان دو واژه «أعذبوا» و «أعزبوا» ابتدا بررسی لغوی هر دو واژه ضرور است. تفاوت معنا در این واژگان بر معنای عبارت مورد نظر تأثیر می‌گذارد.

بررسی واژه «أعذبوا»

«أعذبوا» از ریشه «عذب» در دو ماده به کار رفته است:

یکی «عَذَبَ يَعْذِبُ» به معنای گوارا؛ عَذَبَ الْمَاءُ عَذُوبَةً فَهُوَ عَذْبٌ طَيِّبٌ، یعنی آب گوارا شد. أَعَذَّبْتُهُ إِغْذَابًا، و اسْتَعَذَّبْتُهُ، أَي: أَسْقَيْتَهُ وَ شَرِبْتَهُ عَذْبًا بِهٖ أَوْ أَبِي گوارا دادم.^۳

و دیگری «عَذَبَ يَعْذِبُ» به معنای مانع شدن و دست کشیدن؛ به حیوانی که نمی‌خورد و نمی‌نوشد گفته می‌شود: «عَذَبَ الْحَمَارُ يَعْذِبُ عَذْبًا وَ عَذُوبًا فَهُوَ عَاذِبٌ عَذُوبٌ لَا يَأْكُلُ مِنْ شِدَّةِ الْعَطَشِ». به حیوانی که به دلیلی بیماری یا مسابقه از خوردن و آشامیدن محروم است و شب را گرسنه و تشنه می‌خوابد «عذوب» گویند؛ «و يقال للفرس وغيره: عَذُوبٌ إِذَا بَاتَ لَا يَأْكُلُ وَ لَا يَشْرَبُ، لِأَنَّهُ مَمْتَنَعٌ مِنْ ذَلِكَ». به انسانی که روزه نیست اما چیزی نمی‌خورد «عاذب» گفته می‌شود؛ «وَ يَعْذِبُ الرَّجُلُ فَهُوَ عَاذِبٌ عَنِ الْأَكْلِ، لَا صَائِمٌ وَ لَا مَفْطُرٌ. أَعَذَّبْتُهُ إِغْذَابًا، وَ عَذَّبْتُهُ تَغْذِيًّا كَقَوْلِكَ: فَطَمْتَهُ عَنْ هَذَا الْأَمْرِ، وَ كُلٌّ مِنْ مَنَعْتَهُ شَيْئًا فَقَدْ أَعَذَّبْتَهُ» یعنی او را از این کار مانع شدم.^۴ «أَعَذَبَ عَنِ الشَّيْءِ»، إِذَا لَهَا عَنْهُ وَ تَرَكَهُ» یعنی از او منصرف شد و ترکش کرد و به چیزی دیگر مشغول شد. بنابراین «أعذب عن...» به معنای مانع چیزی شدن و به کاری دیگر پرداختن است.

۱. درباره «غزیه» مجموعه مقالاتی با عنوان «تحقیق نسب قبیله غزیه» به قلم راشد بن حمدان در مجله «العرب» نوشته شده است.

۲. در بررسی نسخه‌های خطی نیز این احتمال ثابت می‌شود.

۳. العین، ج ۲، ص ۱۰۲؛ معجم مقاییس، ج ۴، ص ۲۵۹.

۴. العین، ج ۲، ص ۱۰۲-۱۰۳.

أَعَذِبَ نَفْسَكَ عَنْ كَذَا» یعنی از آن دست بردار.

بنابراین، این واژه را می‌توان به دو صورت تصور کرد: یکی به صورت ثلاثی مزید به هیأت «أعذبا» و دیگری در قالب ثلاثی مجرد به صورت «اعذبا». در هر دو حالت، معنا یکی است، اما در حالت مزید، تأکید بیشتری بر آن وجود دارد. معنای سخن حضرت ﷺ اگر از این ریشه باشد چنین است: (به هنگام جنگ) از زن‌ها دست بکشید و نفستان را از مشغول شدن به یاد آنها بازدارید.

گوهر معنایی واژه «اعزبا» که از ریشه «عزب» گرفته شده است بر دور شدن همراه با اعتماد دلالت می‌کند. به کسی که اهل و عیالی ندارد «عزب» گویند.^۲ کسی که عقل و حلمش را از دست بدهد گویند: أعزب فلان. و به هرآنچه به گونه‌ای از تو دور شود که توان دستیابی به آن نداشته باشی می‌گویند: عزب عنک.^۳

بنابراین، وقتی این واژه متعدی به حرف جر «عن» شود معنای «دور شدن بدون دستیابی و ارتباط» می‌دهد. با این دقت لغوی، معنای آیه شریفه که می‌فرماید: «لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ»^۴ روشن‌تر می‌شود که هیچ چیزی در آسمان‌ها و زمین از دسترس خدا خارج نیست و همه آنها را در قیامت می‌آورد. یعنی خود آن عمل را می‌آورد نه گزارش و خبر آن را. به نظر نگارنده، این معنا بسیار دقیقتر از برخی ترجمه‌های متداول از آیه است که «عزب» را به معنای پوشیده و مستور معنا کرده‌اند.^۵

بنابراین، با توجه به استعمالات این واژه، اگر در هیأت مجرد «اعزبا» به کار رود یعنی آنها را از میدان جنگ دور کنید که بدانها مشغول نشوید.

این معنا با توجه به موقعیت جنگی و اینکه معمولاً زنان را به همراه خود نمی‌بردند، صحیح نیست مگر اینکه این احتمال مطرح شود که در آن جنگ، افراد قابل توجهی قصد داشتند همسران خود را با سپاه همراه کنند؛ اما این وجه نیازمند مستندات و مؤیدات تاریخی است.

۱. لسان العرب، ج ۱، ص ۵۸۴.

۲. أصل صحيح يدل على تباعد و تنح؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۳۱۰.

۳. العين، ج ۱، ص ۳۶۱.

۴. سبأ: ۳.

۵. ر.ک: ترجمه آقایان فولادوند، مشکینی.

۳. بررسی احتمال تصحیف حرف جر «من/عن»

برای یافتن متن صحیح لازم است مواردی که ممکن است هنگام استنساخ یا خوانش اشتباه شده باشد بررسی شود. یکی از واژگانی که در این حکمت احتمال تصحیف دارد، حرف جرّ «عن» است که می‌تواند تصحیف شده حرف جرّ «من» باشد.

بررسی ریشه‌های «عزب» و «عذب» در کتاب‌های لغت نشان می‌دهد هیچ‌یک از این دو ریشه با حرف جرّ «من» استعمال نشده است؛

بنابراین، می‌توان با قاطعیت گفت: حرف جرّ «عن» در این عبارت صحیح است. ضمن اینکه با بررسی‌های نسخ خطی و نسخه‌های دیگر نیز هیچ نسخه‌ای واژه «من» را در این حکمت ضبط نکرده است.

ج. مقایسه تطبیقی نسخه‌های مختلف از متن

یکی از مراحل کلیدی در فرآیند راستی‌آزمایی متون کهن، مقایسه تطبیقی نسخه‌های مختلف آن متن است. نسخه‌های مورد بررسی می‌توانند چاپی، خطی، رایانه‌ای یا ترکیبی از اینها باشند.

این امر با بررسی و تحلیل نسخه‌های متعدد از یک منبع واحد، اعم از تصحیح‌های گوناگون متن اصلی یا نسخه‌های مضبوط در شرح‌ها و حواشی نگاشته شده بر آن، و بررسی متن مأخوذ در منابع دیگر صورت می‌گیرد. این روش به محققان اجازه می‌دهد تا با شناسایی اختلافات و تشابهات میان نسخه‌ها، به نسخه‌ای نزدیک‌تر به متن اصلی دست یابند و از اصالت و صحت آن اطمینان حاصل کنند.

در ادامه نسخه‌های متخلف از حکمت هفتم از غرائب نهج البلاغه مقابله و بررسی خواهد شد.

۱. بررسی تطبیقی نسخه‌های مختلف از یک چاپ

مقایسه تطبیقی نسخه‌های تصحیح صبحی صالح در نسخه مطبوع و نرم‌افزار دانشنامه علوی نشان می‌دهد که نسخه ارائه شده از این تصحیح در نرم‌افزار جامع‌الاحادیث ۳/۵ - هرچند کتابنامه ارائه شده یکسان و هر دو نرم‌افزار از تولیدات مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور است-، تفاوت‌هایی در ضبط احادیث دارد.

مصحح این حکمت را بدین‌گونه آورده است:

أَنَّ شَيْعَ جَيْشًا بَعْرِيَّةَ فَقَالَ إِعْدِبُوا عَنِ النَّسَاءِ مَا إِسْتَطَعْتُمْ.

همانطور که مشاهده می‌شود نسخه بدلی برای این عبارت توسط مصحح کتاب نگاشته نشده است.

ضبط توضیحات سید رضی نیز در این نسخه به شرح زیر است:

و معناه اصدفوا عن ذكر النساء و شغل [القلوب] القلب بهن و امتنعوا من المقاربة لهن لأن ذلك يفت في عضد الحمية و يقدر في معاهد العزيمة و يكسر عن العدو و يلفت عن الإبعاد في الغزو فكل من امتنع من شيء فقد [أعزب] عذب عنه و [العازب و العزوب] العاذب و العذوب الممتنع من الأكل و الشرب.

در اینجا نیز عبارت‌های داخل قلاب افزوده‌های نرم‌افزار نور است و نسخه صبحی صالح فاقد آنهاست. تفاوت‌ها و نسخه‌بدل‌های ارائه شده در نرم‌افزار جامع‌الاحادیث این شائبه را در ذهن پژوهشگر مدقق ایجاد می‌کند که احتمال تفاوت در نسخه‌های منتشر شده از تصحیح نهج‌البلاغه دکتر صبحی صالح وجود دارد. بنابراین، سه چاپ مختلف در زمان‌های گوناگون از این تصحیح بررسی شد^۱ و تفاوتی در نقل این حکمت مشاهده نگردید.

۲. بررسی تطبیقی نسخه‌های مختلف از منبع حدیثی

مرحله دیگری که در بررسی اصالت متن یاری‌رسان است، مقابله نسخه‌های دیگر از منبع مأخوذ است. این نسخه‌ها می‌تواند تصحیح‌های مختلف از منبع اصلی یا متن مضبوط در شرح‌ها و حاشیه‌هایی که بر منبع اصلی نگاشته شده است، باشد.

نسخه‌های ارائه شده در نرم‌افزار دانشنامه علوی از منهاج‌البراعة (راوندی)،^۲ شرح ابن ابی الحدید،^۳ حواشی محمد عبده،^۴ فیض‌الاسلام^۵ و ... هیچ‌کدام واژه «بغزیه» را ضبط نکرده‌اند. واژه دیگر را ابن ابی الحدید «أعزبوا» و دیگران به صورت «أعذبوا» ضبط کرده‌اند. کتاب معارج نهج‌البلاغه، کهن‌ترین شرح موجود از این کتاب شریف، نوشته ابوالفضل بیهقی (۵۶۵ق) این حکمت را نیاورده است.

شرح ابن میثم در نسخه ارائه شده در دانشنامه علوی این حکمت را به این صورت آورده است:

أَنَّهُ شَيَّعَ جَيْشًا يُغْزِيهِ بَغْزِيَّةٍ فَقَالَ إِعْذِبُوا عَنِ النِّسَاءِ مَا اسْتَطَعْتُمْ.^۶

۱. نهج‌البلاغه صبحی صالح: چاپ بیروت، ص ۵۱۹، چاپ اسوه، ص ۷۰۸، چاپ دارالحدیث، ص ۷۸۴.

۲. ج ۳، ص ۳۶۰.

۳. ج ۱۹، ص ۱۱۴.

۴. ج ۴، ص ۶۰.

۵. ج ۶، ص ۱۲۰۹.

۶. شرح ابن میثم، ج ۵، ص ۳۷۵.

در این نسخه، (با مشخصات نشر: انتشارات الکتاب، تهران ۱۴۰۴ق) نسخه‌بدلی وجود ندارد بلکه هر دو لفظ در عبارت آمده است که نکاتی درباره درستی آنها در ابتدای نگاشته در بررسی لغوی صورت گرفت. نسخه مطبوع شرح ابن میثم از همین انتشارات عبارت «بغزیه» را ندارد که در تصویر زیر قابل مشاهده است:

تمام الفصل من مختار غریب کلامه المحتاج إلى التفسیر - ۳۷۵ -

۷ - وفي حدیثه علیه السلام .:

أنه شیخ جیشاً یغزیه فقال : اعدیوا عن النساء ما استطعتم .

در اینجا نیز تفاوت متن نسخه نرم‌افزار نور با نسخه مطبوع قابل مشاهده است و در نرم‌افزار مکتبه أهل البيت (ع) تطابق با نسخه مطبوع وجود دارد. (هرچند از نسخه نشر مکتب الاعلام الاسلامی؛ قم: ۱۳۶۲ش استفاده کرده است)

۳. بررسی روایت در دیگر منابع حدیثی

کتاب عیون الحکم و المواعظ لیثی روایتی مشابه نقل کرده است:

اعدلوا عن النساء ما استطعتم

به سبب مشابهت در نگارش «اعدلوا» و «اعدلوا» در نگارش احتمال تصحیف یا نقل به معنا در این سخن وجود دارد. معنای این عبارت چنین است که: تا می‌توانید از زنان عدول کنید و از آنان رویگردان شوید. در این کتاب ادامه روایت نیز آمده است که فهم دقیقتر سخن را ساده‌تر می‌کند و در منابع دیگر یافت نشد. این امر نشان می‌دهد نویسنده، منبعی غیر از نهج البلاغه داشته است و اهمیت توجه به همه متون حدیثی و مطالعه دقیق‌تر آنها را برای فهم عمیق‌تر تعالیم تقلیدین (ع) نشان می‌دهد؛ هرچند در مجموع کتاب از اعتبار بالایی برخوردار نباشد. در ادامه روایت آمده است:

وَ امْتَنِعُوا عَنْ ذِكْرِهِنَّ وَ عَنِ الْمُقَارَبَةِ لَهُنَّ لِأَنَّ ذَلِكَ تَفْتُ فِي عَضْدِ الْحَمِيَّةِ وَ يَقْدَحُ فِي مَعَاقِدِ الْعَزِيمَةِ وَ يَكْسِرُ عَنِ الْعَدُوِّ وَ يَلْفِتُ عَنِ الْإِبْعَادِ فِي الْعَزْوِ؛ و از یاد آنها و نزدیکی با آنها خودداری ورزید. زیرا این کار بازوان حمیت را سست، و در تصمیم خلل ایجاد می نماید، و از حرکت سریع، و کوشش در جنگ باز می دارد.

محتوا گویای این مطلب است که روایت یکسان است. نکته قابل توجه بر این مطلب این است که ابن میثم در شرح خود این عبارات را بعنوان شرح حکمت نقل کرده است^۱ و تقدم لیثی بر ابن میثم احتمال اخذ از او را منتفی می کند.

۴. بررسی منابع معتبر غیر حدیثی

گاه روایت مورد نظر در منابع غیر حدیثی نقل شده و می تواند به انتخاب صحیح یا اصح کمک کند. به عنوان مثال روایت منتخب در این مقاله را می توان در منابع متعدد لغوی مشاهده کرد و حتی نسخه ای کامل تر از حدیث که در منابع روایی نقل نشده است.

در کتاب های لغوی معجم مقاییس اللغة (۳۹۵ق)،^۲ النهایه فی غریب الحدیث (۶۰۶ق)،^۳ لسان العرب (۷۱۱ق)^۴ و تاج العروس (۱۲۰۵)^۵ این عبارت از امیرمؤمنان علیه السلام به صورت «أعذبوا عن ذکر النساء»، و در کتاب های جمهره اللغة (۳۲۱ق)،^۶ تهذیب اللغة (۳۷۰ق)،^۷ المحکم و المحيط الأعظم (۴۵۸ق)،^۸ اساس البلاغه (۵۳۸ق)،^۹ الفائق فی غریب الحدیث (۵۳۸ق)^{۱۰} و شمس العلوم (۵۷۳ق)^{۱۱} از امیرمؤمنان علیه السلام به صورت «أعذبوا عن النساء» ضبط شده است. بعضی از این منابع تصریح کرده اند که سخن از علی علیه السلام

۱. ر.ک: شرح نهج البلاغه ابن میثم، ج ۵، ص ۳۷۵.

۲. ج ۴، ص ۲۵۹.

۳. ج ۳، ص ۱۹۵.

۴. ج ۱، ص ۵۸۴.

۵. ج ۲، ص ۲۱۱.

۶. ج ۱، ص ۳۰۴.

۷. ج ۲، ص ۱۹۳.

۸. ج ۲، ص ۸۴.

۹. ص ۴۱۱.

۱۰. ج ۲، ص ۳۴۲.

۱۱. ج ۷، ص ۴۴۰.

است؛ «في حديث عليّ و قد شَيَّع سرية / في حديث عليّ» و برخی نیز تنها به «و في الحديث» بسنده کرده و نامی از گوینده سخن نیاورده‌اند.

ابن اثیر جزری ذیل واژه «عذب» روایت را چنین نقل می‌کند:

و في حديث عليّ «أنه شَيَّع سرية فقال: «أَعَذَّبُوا عن ذكر النساء أنفسكم، فإن ذلكم يكسرکم عن الغزو» ای امنعوها؛^۱ و [ابن واژه] در حدیث علی عليه السلام درحالی که سپاهی را رهسپار نبرد می‌کرد و فرمود: نفستان را از یادآوری زنان منع کنید؛ چراکه این کار سبب شکست شما در جنگ خواهد شد، یعنی آن را منع کنید.

مقایسه متن النهایه با متن نهج البلاغه نشان می‌دهد گزارش جزری کامل‌تر از متن سید رضی است و هرچند ابن اثیر متأخر از سید رضی است، منبعی غیر از نهج البلاغه در اختیارش بوده است. با بررسی بیشتر روشن می‌شود به احتمال زیاد ابن اثیر این متن را از کتاب غریب الحدیث ابوعبید نقل کرده و سهوی نیز در نقل داشته است. ابوعبید قاسم بن سلام هروی در کتاب خود ذیل واژه «عذب» تنها این روایت را آورده و می‌نویسد:

و قال في حديثه عليه السلام أنه شيع سرية أو جيشا فقال: أعذبوا عن النساء. يقول: امنعوا أنفسكم عن ذكر النساء و شغل القلوب بهن، فإن ذلك يكسرکم عن الغزو و كل من منعه شيئا فقد أعذبتة.^۲

ظهور عبارات ابوعبید در این است که سخن حضرت «أعذبوا عن النساء» است و در ادامه تفسیر خود از این سخن را بیان می‌کند که مقصود اینکه: نفستان را از یاد زنان و دل مشغولی به آنان منع کنید؛ چراکه سبب شکست شما در نبرد می‌شود.

توضیح آنکه یاد زنان و فرزندان در میدان نبرد ممکن است سبب سستی در جنگ شود مثلاً شخص با خود بگوید مبادا من کشته شوم و خانواده‌ام بی سرپرست شوند و بعد از مرگ من چه اتفاقی برای آنان خواهد افتاد؟! و...؛ این افکار سبب می‌شود تمرکز فرد از وظیفه‌ای که در میدان نبرد برعهده دارد منحرف شود که شکست در جنگ را به دنبال خواهد داشت.

۱. النهایه فی غریب الحدیث، ج ۳، ص ۱۹۵.

۲. غریب الحدیث (ابوعبید هروی)، ج ۳، ص ۴۶۸.

۵. بررسی نسخ خطی

وجود اشتباهات متعدد در نسخه‌های چاپی و الکترونیکی، ضرورت مراجعه پژوهشگران حدیثی را به نسخه‌های خطی برای کشف متن صحیح تقویت می‌کند.

بهترین راه برای رسیدن به متن اصلی را در دو مرحله باید پی گرفت: ۱. بررسی نسخ خطی متن اصلی - که در این پژوهش نهج البلاغه شریف است؛ ۲. بررسی نسخ خطی منابع دیگری که متن مورد نظر در آنها وجود دارد. به سبب دشواری این مرحله، بررسی هر دو مرحله برای همه روایات ضرور نیست و در این پژوهش نیز تنها مرحله اول انجام می‌شود؛ هرچند انجام دادن آن بهتر است؛ زیرا گاه با بررسی آن متن مشاهده می‌شود که اختلاف نسخه‌ای وجود ندارد و تفاوت‌ها به سبب اشتباهات مستسخان ایجاد شده است.

برای بررسی صحت متن حکمت هفتم از غرائب نهج البلاغه تعدادی از نسخ خطی و معتبر این کتاب ارزشمند که نسخه‌ای از آنها در پژوهشگاه مؤسسه دارالحدیث قم موجود است بررسی گردید. همه این ۱۹ نسخه که از اعتبار و قدمت بیشتری برخوردارند دو واژه مورد بحث را به صورت «یغزیه» و «أعذبوا عن النساء» ضبط کرده‌اند و تنها در هامش نسخه مرکز احیای میراث (۴۲۱ قمری) با خطی بد، بعنوان نسخه بدل «اعزبوا» آمده است و نسخه حسین بن مؤدب به جهت ناقص بودن از صفحه ۴۹۵ تا ۵۴۳ نیز فاقد این بخش است.

این نسخ خطی عبارتند از:

ردیف	نام نسخه / کاتب / محل نگهداری	تاریخ کتابت	شماره صفحه
۱	سید هبة الدین (موزه لندن)	۴۰۶ قمری	۳۲۵
۲	مرکز احیای میراث	۴۲۱ قمری	۳۴۴
۳	حسین بن مؤدب (کتابخانه مرعشی نجفی)	۴۹۹ قمری	-
۴	فضل بن مطهر حسینی (مدرسه چهل ستون)	۴۹۴ قمری	
۵	سپهسالار تهران	قرن ۵	
۶	کوپرلی استانبول	قرن ۵	
۷	گلپایگانی قم	۵۱۰ قمری	۲۸۵
۸	عبدالجبّار بن الحسین فراهانی (کتابخانه رامپور هند)	۵۵۳ قمری	۱۸۵
۹	زیدیه نیشابور (کتابخانه مرعشی نجفی)	قرن ۶	

۱۸۴	۵۵۶ قمری	محمد بن حسن قمی (موزه عراق)	۱۰
۲۸۰	۵۶۵ قمری	محمد بن سعید عامری (موزه عراق)	۱۱
۳۰۹	۵۶۶ قمری	سلیمان بن محمود بدری (کتابخانه ملک تهران)	۱۲
۳۶۰	۵۷۵ قمری	محمد بن علی حمدانی (کتابخانه مدرسی یزد)	۱۳
۳۰۳	۵۸۸ قمری	کتابخانه چستر بییتی	۱۴
۵۳۸	۵۹۱ قمری	کتابخانه ملی تهران	۱۵
۳۹۱	۴۸۳ قمری	حسن بن یعقوب احمد (مرکز احیای میراث)	۱۶
	حدود ۶۳۵ قمری	منصور بن مسعود بن عباس (یمن / صنعا)	۱۷
۳۱۶	۵۳۸ قمری	عیلگر (هند)	۱۸
	قرن ۶ و ۷	ابوالحسین عبدالرحیم دیلمی (کتابخانه مرعشی)	۱۹

بنابراین، هیچ یک از نسخ خطی «بغزیه» ثبت نکرده اند و در همه نسخه‌های خطی بررسی شده نیز «أعدبوا» ضبط شده و «اعزبوا» تنها در هامش یک نسخه، آن هم به صورت نسخه بدل آمده است.

نتیجه‌گیری

برای انتخاب یک متن حدیثی، انتخاب منبع و اعتبار نسخه بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا می‌تواند در تفسیر و درک صحیح حدیث تأثیر بسزایی داشته باشد.

برای انتخاب متن معیار حدیث لازم است فرآیندی را پیمود. این فرآیند شامل بررسی روایت در نرم‌افزارهای حدیثی، تطبیق نسخه الکترونیک با نسخه مطبوع، دیدن چاپ‌های مختلف از یک کتاب، بررسی تطبیقی روایت در دیگر منابع معتبر حدیثی، بررسی روایت در منابع حدیثی که از اعتبار کمتری برخوردارند، بررسی نسخه‌های خطی منبع اصلی، ملاحظه کتاب‌های شرح حدیث و شرح کتاب‌های حدیثی، مراجعه به متون غیر حدیثی معتبر متقدم مانند کتاب‌های لغت می‌شود.

نرم‌افزار جامع الأحادیث ۳/۵ ابزاری مفید برای جستجوی روایات است. با این حال، این نرم‌افزار خالی از اشکال نیست و در مواردی ممکن است اشتباهات و تفاوت‌هایی در نقل متن با نسخه‌های مطبوع وجود داشته باشد که در این تحقیق مواردی نشان داده شد.

بررسی‌های لغوی و نسخه‌ای نشان می‌دهد ضبط واژه «بغزیه» در نسخه صبحی صالح اشتباه است. همچنین ضبط نسخه‌های خطی و نیز نسخ مطبوع نهج البلاغه و کتب لغوی که این حدیث را نقل کرده‌اند «أعذبوا» است و تنها ابن ابی الحدید و حاشیه یکی از نسخ خطی «أعزبوا» نقل کرده‌اند. بنابراین، این واژه با همزه قطع ضبط شده و ضبط صبحی صالح که با همزه وصل است وجه ضعیف تلقی می‌شود. معنای این حکمت با ریشه «عذب» بدین معناست که امیر مؤمنان علیه السلام زمانی که سپاهیان را برای نبردی رهسپار می‌کرد به آنان فرمود: از یاد زنان دست بکشید و تا می‌توانید به آنان (در هنگام جنگ) فکر نکنید (زیرا این کار باعث سستی شما در جنگ خواهد شد).

فهرست منابع

۱. قرآن مجید.
۲. أساس البلاغة، زمخشری، محمود بن عمر، بیروت: دار صادر، اول، ۱۹۷۹م.
۳. تاج العروس من جواهر القاموس، زبیدی، مرتضی (محمد بن عبدالرزاق حسینی زبیدی)، تحقیق: سیری، علی، بیروت: دارالفکر، اول، ۱۴۱۴ ق.
۴. جمهرة اللغة، ابن درید، محمد بن حسن، بیروت: دارالعلم للملایین، اول، بی تا.
۵. درسنامه فقه الحدیث، مسعودی، عبدالهادی، قم: دارالحدیث، پنجم، ۱۳۹۷ ش.
۶. شرح نهج البلاغه، ابن میثم، میثم بن علی، تهران: کتاب، ۱۴۰۴ ق.
۷. شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکولوم، حمیری، نشوان بن سعید، تحقیق: اریانی، مطهر بن علی / عبدالله، یوسف محمد/ عمری، حسین بن عبدالله، دمشق: دارالفکر، اول، بی تا.
۸. عیون الحکم و المواعظ، اللیثی واسطی، علی بن محمد، تحقیق: حسنی بیرجندی، حسین، قم: دارالحدیث، اول، ۱۳۷۶ ش.
۹. غریب الحدیث، هروی، ابو عبید قاسم بن سلام، تحقیق: محمد عبد المعید خان، بیروت: دارالکتب العربی، اول، ۱۳۸۵ ق.
۱۰. الفائق فی غریب الحدیث، زمخشری، محمود بن عمر، بیروت: دارالکتب العلمیة، اول، بی تا.
۱۱. کتاب العین، فراهیدی، خلیل بن احمد، قم: نشر هجرت، دوم، بی تا.
۱۲. لسان العرب، ابن منظور، محمد بن مکرم، محقق: جمال الدین میرداماد، بیروت: دارالفکر / دارصادر، سوم، ۱۴۱۴ ق.
۱۳. المحکم و المحيط، ابن سیده، علی بن اسماعیل، تحقیق: هنداو، عبدالحمید، بیروت: دارالکتب العلمیة، اول، بی تا.
۱۴. معارج نهج البلاغه، بیهقی، علی بن زید، تحقیق: دانش پژوه، محمدتقی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
۱۵. معجم مقاییس اللغة، ابن فارس، احمد، تصحیح: هارون، عبدالسلام محمد، قم: مکتب الاعلام الإسلامی، بی تا.

۱۶. منطق فهم حدیث، طباطبائی، سید محمدکاظم، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (کلیه)، ۱۳۹۰ش.
۱۷. النهاية في غريب الحديث و الأثر، ابن اثیر، مبارک بن محمد، محقق: الطناحی، محمود محمد، قم: اسماعیلیان، چهارم، ۱۳۶۷ش.
۱۸. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، بیروت، بی نا، ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م.
۱۹. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، قم: اسوه، اول، ۱۴۱۵ق.
۲۰. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۲۴ق.
۲۱. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، قم: دارالهجرة، اول، نرم افزار جامع الأحادیث ۳/۶، ۱۴۱۴ق.
۲۲. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، قم: دارالهجرة، اول، نرم افزار دانشنامه علوی، ۱۴۱۴ق.
۲۳. نهج البلاغة، سید رضی، تصحیح صبحی صالح، دارالهجرة، قم، اول، ۱۴۱۴ق، مطبوع.
۲۴. نهج البلاغة، نسخه خطی، ابوالحسین عبدالرحیم دیلمی (کتابخانه مرعشی)، تاریخ کتابت: قرن ششم / هفتم.
۲۵. نهج البلاغة، نسخه خطی، حسن بن یعقوب احمد (مركز احیای میراث)، تاریخ کتابت: ۴۸۳ق.
۲۶. نهج البلاغة، نسخه خطی، حسین بن مؤدب (کتابخانه مرعشی نجفی)، تاریخ کتابت: ۴۹۹ق.
۲۷. نهج البلاغة، نسخه خطی، زبیدی نیشابور (کتابخانه مرعشی نجفی)، تاریخ کتابت: قرن ششم.
۲۸. نهج البلاغة، نسخه خطی، سلیمان بن محمود بدری (کتابخانه ملک تهران)، تاریخ کتابت: ۵۶۶ق.